

РЕЦЕНЗІЇ

<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.137.2.11>

І. Патриляк, д-р іст. наук, проф.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НА НЕВИДИМОМУ ФРОНТІ.

РЕЦЕНЗІЯ НА РУКОПИС МОНОГРАФІЇ:

Антонюк Я. Служба Безпеки: діяльність спецпідрозділів УВО, ОУН та УПА (1921–1991). – Б. м. : б.в. – 469 с.

Минулого 2017 р. Інститут історії Національної академії наук України спільно з Національною академією Служби безпеки України розпочав видання п'ятитомної наукової праці "Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодення", присвячене 25-й річниці створення Служби безпеки України. До квітня поточного року побачили світ уже три книги з цієї серії¹², а рецензований нами рукопис монографії Ярослава Антонюка є проектом четвертого тому видання.

Цілком очевидно, що, за рівнем суспільного сприйняття, контраверсійність досліджуваної в рецензованій монографії теми залишає далеко позаду проблематику розвідувальних і контррозвідувальних структур доби середньовіччя, козацьких війн чи Перших визвольних змагань. Так уже влаштована людина: що ближчим до нашого часу є об'єкт історичного дослідження, то більш емоційними є його оцінки, а це, у свою чергу, суттєво ускладнює роботу історика, який змушений у своїх висновках та узагальненнях маневрувати, ризикуючи отримати з різних боків закиди у "глюфікації", "очорненні", "нерозумінні" тощо. Відтак, мусимо констатувати, що Ярослав Антонюк, який уже не перший рік плідно працює над вивченням історії Служби безпеки ОУН, написав чергову книгу, яка не залишиться непоміченою в суспільстві, черговий раз активізує публічні дискусії різного фахового рівня в періодиці та обговорення на наукових і медіа майданчиках.

У передмові до своєї книги, як і годиться в науковому виданні, дослідник зробив надзвичайно глибокий огляд історіографії проблеми й охарактеризував її джерельну базу (с. 2–20). Зібрана в посиланнях автором бібліографія, на нашу думку, є такою вичерпною, що могла би стати основою до окремого бібліографічного видання з історії оунівської Служби безпеки (СБ ОУН).

Окремо хотілося б наголосити на тому, що в передмові Я. Антонюк, поряд з історіографією та джерелами, дав невеличкий огляд документальних і художньо-документальних фільмів, які присвячені проблематиці СБ ОУН (с. 20–22), що, за бажання, допоможе непідготованому читачеві "зануритися" в історичну проблему за допомогою історичного кіно.

Одразу ж після передмови автор монографії вмістив розділ "Виникнення (1921–1939)", у якому послідовно виклав історію розвідувальних і контррозвідувальних підрозділів Української військової організації та Організації українських націоналістів у період між світовими війнами (с. 22–36). По суті, розділ є широким історичним "оглядом", за допомогою якого автор вводить читача в курс справи, демонструючи різні етапи зародження й розвитку спеціальних підрозділів українського визвольного руху, пошуки ними зовнішньої допомоги, характеризує проблеми, які поставали у процесі становлення перших

бездержавних спецслужб, створених націоналістами. Посилують оповідь підготовані дослідником біографічні довідки діячів визвольного руху, уміщені в примітках на кожній сторінці, які дозволяють читачеві краще зрозуміти складну епоху та долю її сучасників.

Формуванню й розбудові структури Служби безпеки ОУН у 1940–1942 рр. присвячено наступний розділ рецензованої монографії (с. 36–78). Автор розглядає ситуацію, у якій опинилося українське націоналістичне підпілля після розгрому Другої Речі Посполитої та окупації більшої частини західноукраїнських земель радянськими військами. Внутрішні конфлікти, спроба здобути союзника в особі Німеччини, масштабні радянські репресії, ідея підготовки збройного повстання – це були ті основні фактори, які визначали заходи з будівництва есбістських структур і їхні завдання. Варто підкреслити, що Я. Антонюк достатньо повно та всебічно висвітлює головні вектори діяльності СБ ОУН у 1940–1942 рр., прослідкував роль Служби безпеки в підготовці антирадянського повстання в першій половині 1941 р., формуванні Української народної міліції (липень – серпень 1941 р.), а згодом – у протистоянні з нацистською окупаційною владою (кінець 1941 – 1942 рр.).

Черговий розділ рецензованої монографії "У складі УПА (1943)" присвячений аналізу подій, пов'язаних із розгортанням і становленням структур лісової армії. Дослідник ретельно висвітлює внутрішні та зовнішні чинники, що підштовхнули Головний провід ОУН на те, аби погодитися з ідеєю формування підпільної армії партизанського типу до проведення "повстання мільйонів" (с. 78–82), розкриває роль СБ у підготовці дезертирства української допоміжної поліції з німецької служби в березні 1943 р. (с. 83). Окрему увагу автор книги зосереджує на ролі СБ у роботі підпілля в Галичині у 1943 р. (с. 84–85).

Чимало уваги дослідник приділяє участі СБ у процесі об'єднання навколо бандерівської УПА розрізних українських партизанських груп на Волині та Поліссі, а також на питаннях протидії оунівській спецслужбі німецьким поліційним органам і антинімецьким диверсіям (с. 88–90).

Безумовно, Я. Антонюк не міг оминати увагою і контррозвідувальну роботу СБ у лавах УПА, яка відіграла неабияку роль у процесі формування перших великих повстанських відділів (с. 91).

Механізм розгортання українсько-польського конфлікту на Волині та Поліссі і місце СБ ОУН в цьому кривавому протистоянні висвітлюються на сторінках 93–101. Слід наголосити на тому, що автор книги, спираючись на широку документальну базу, доволі переконливо доводить, що зародження масштабної трагедії почалося з проблеми тісної співпраці частини польського населення Волині та Полісся з німецькими окупантами й червоними

¹² Смолій В. А., Котляр М. Ф., Степанков В. С. Спеціальні служби України від найдавніших часів до сьогодення: У 5-ти томах. – К. : Прометей, 2017. – Т. 1–2; Сідак В. С. Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. –

К. : Прометей, 2017. – Т. 3; Сідак В. С., Вронська Т. В., Скрипник О. В. Спецслужба військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі. – К. : Прометей, 2018.

партизанами. СБ ОУН і підрозділи УПА, які весною 1943 р. застосовували індивідуальні покарання людям, звинуваченим у свідомій шкідницькій діяльності проти українського визвольного руху, поступово переходять до застосування збірної відповідальності в тих селах, які особливо "відзначилися" антиукраїнською активністю.

Чималу увагу дослідник приділив становленню територіальної структури СБ у системі Запілля УПА та її розвідувальної і контррозвідувальної діяльності влітку–восени 1943 р. (с. 102–110), дисциплінарним заходам оунівської спецслужби в межах повстанських відділів (с. 110–113), вишкільній роботі серед співробітників СБ, підготовці до переходу фронту тощо (с. 114–131).

Мабуть, двом найскладнішим періодам у діяльності СБ ОУН присвячено такі два розділи: "Прифронтовий період (1944)" (с. 131–183) і "На вістрі реорганізації (1945)" (с. 184–237). Прихід фронту на західний берег Дніпра наприкінці 1943 р. і його невпинне просування до базових областей діяльності УПА на заході України призводив до колосального наводнення регіону фронтовими військами Вермахту, Червоної Армії, Гонведи, військами охорони тилу, червоними партизанами й німецькими антипартизанськими підрозділами, урешті-решт найрізноманітнішими тилowymi установами. Контроль над територіями, які стали безпосередніми тилами воюючих армій, контроль над дорогами і залізницями, районними містечками й обласними центрами посилювався багатократно. Рух повстанських сил суттєво ускладнився, мобілізації на роботи з будівництва фортифікаційних споруд, облави на потенційних оstarбайтерів, втечі тисяч інтелігентів перед наступаючими більшовиками, суцільна мобілізація чоловічого населення до лав Червоної Армії, вивезення на відбудову Донбасу та інші подібні заходи жорстково понищили організаційну мережу підпілля ОУН. Особливо болісних втрат зазнали мешканці тих районів, які опинилися на межі двох воюючих армій у період т. зв. фронтового застою весною–літом 1944 р., коли від Ковеля на півночі і до Коломиї на півдні фронт завмер майже на півроку.

Подіям переходу фронту, відновленню структури підпілля та мережі СБ, чисткам у лавах організації та серед цивільного населення, спровокованій радянськими органами держбезпеки "шпигуноманії" присвячено вказані вище розділи рецензованої монографії. Слід відзначити, що авторові книги вдалося доволі рельєфно показати події 1944–1945 рр., забезпечити розуміння структурних змін у СБ ОУН, які в цей час були постійним супутником підпільної боротьби, розкрити механізми розвідувальної та контррозвідувальної діяльності, продемонструвати, що, після фактичного розформування УПА на Волині та Поліссі, кісткою збройного опору стали бойові підрозділи СБ.

Зі складними перипетіями боротьби СБ ОУН з радянською владою та її органами держбезпеки у перші повоєнні роки знайомить читача розділ "Проти радянізації (1946–1947)" (с. 238–288). Уже на його початку автор книги зазначає, що "Велика блокада", яку радянські сили структури провели проти УПА і підпілля ОУН упродовж періоду з 11 січня по 10 квітня 1946 р., суттєво підрвала сили опору, котрі втратили, за різними оцінками, 40–60 % свого складу. Цілковито нові геополітичні реалії, протистояння тоталітарному режимові, який намагався контролювати не лише кожен населений пункт, але й кожного свого громадянина, неможливість поновлювати постійні великі втрати підпілля і повстанських підрозділів змушували керівництво визвольного руху кардинально змінювати тактику боротьби. Як зазначає дослідник, сили опору змушені були відмовитися від над-

міру активної збройної боротьби (особливо від масштабних бойових акцій великими силами), зосередитися на відновленні структури та підготовці нових революційних кадрів, які були б здатні роками працювати в умовах глибокої конспірації. Перед оунівською СБ, за свідченнями, які цитує дослідник, як головні завдання, поставала боротьба з ворожою агентурою в лавах підпілля, вишкіл і контроль низових кадрів, комплектація та правильне використання боївки СБ, слідча робота і технічний супровід діяльності підпілля. Також оунівська спецслужба, намагаючись перехопити ініціативу в радянських органах держбезпеки, у цей період особливо активно розбудовувала мережу власних інформаторів у селах і містечках, яка б дозволила проводити ефективні розвідувальні та контррозвідувальні заходи. До арсеналу методів Служби безпеки, поряд зі збиранням та аналізом свідчень власної агентури, проведенням слідства, виконанням вироків, індивідуальним терором проти представників влади, входили також саботажні й невеликі за масштабом бойові акції.

Велику увагу дослідник у зазначеному вище розділі приділив також питанням контактів підпілля ОУН загальною і СБ зокрема з розвідувальними органами США та Великої Британії, які в момент зародження "холодної війни" починають цікавитися українським визвольним рухом як потенційним партнером у протистоянні з комуністичним блоком.

Великою проблемою для СБ ОУН, як і для всього підпільного руху, у 1946–1947 рр. залишалася втрата провідних кадрів. Цим фрагментам, пов'язаним із загинеллю знакових для СБ фігур і проблемою їхньої заміни, Я. Антонюк цілком виправдано приділяє чимало сторінок свого дослідження.

"Згортання діяльності (1948–1951)" – так називається черговий розділ рецензованої монографії (с. 288–312). Поступове знекровлення визвольного руху, в тому від боротьби, несприятливі геополітичні умови, відсутність будь-якої суттєвої зовнішньої допомоги чи підтримки, неспівмірні ресурси влади й підпілля призводили до загального затухання опору. Автор рецензованого рукопису монографії цілком логічно пише також і про зменшення бойової діяльності СБ, яка щоразу частіше зводиться до антиколгоспних акцій (с. 288). Хоча есбісти в цей період відмовилися від масштабних каральних операцій проти агентури і прихильників радянської влади, усе ж показові страти голів колгоспів, керівників сілрад, директорів МТС, знакових постатей радянського режиму (таких, як Ярослав Галан) залишилися в арсеналі СБ.

Одночасно, як пише дослідник, "Незважаючи на нерівність сил, СБ вдалося проводити складні контррозвідувальні операції" (с. 298). Завдяки повторному вербуванню раніше завербованих МДБ агентів, есбістам вдалося очищати від радянської агентури цілі райони, що створювало суттєві проблеми для роботи органів радянської держбезпеки, особливо на низовому рівні.

Значну увагу автор рецензованого рукопису приділяє також питанням виховання молоді, яким займалися структури СБ на зламі 1940–1950-х рр. Підготовка зміни, втягнення підлітків і юнаків до революційного підпілля, вербування в їхньому середовищі агентури, яка, живучи на легальному становищі, інформуватиме підпілля про настрої людей, діяльність влади, важливі військові та господарські об'єкти – усе це входило в коло роботи СБ ОУН останні роки діяльності на території України.

Окремо дослідник звертає увагу на найбільш вдалі операції радянських спецслужб проти СБ ОУН. Через вербування власної агентури в рядах підпілля, застосування хімічних препаратів, вибухових пристроїв, сигналізацій тощо, МДБ зуміли настільки виснажити мережу СБ, що наприкінці 1951 р. керівник визвольного руху Василь

Кук змушений був перевести вцілілих есбістів до територіальної мережі ОУН (с. 307). Лише окремі, дуже часто ізольовані структури СБ, проіснували в Галичині до середини 1950-х рр., але, як вірно відзначає Я. Антонюк, назва СБ використовувалася ними скоріше символічно, бо реальної мережі спеціальної служби вже не існувало.

Слід також відзначити, що в названому вище розділі автор також дає коротеньку інформацію про діяльність СБ у таборах ГУЛАГу, висвітлює їхню роль у табірних повстаннях і загалом у табірних структурах українського підпілля (с. 308–309), а також намагається показати окремі факти, які вказують на зв'язок колишніх есбістів зі спробами відродити оунівське підпілля наприкінці 1950–1970-х рр. (с. 310–311).

Далеко не всі дослідники оунівської СБ звертають увагу на її діяльність за межами України та СРСР у повоєнні роки. У цьому сенсі Ярослав Антонюк у рукописі рецензованої монографії є одним із небагатьох учених, що намагаються, спираючись на різноманітну джерельну палітру, відтворити мозаїку діяльності СБ Закордонних частин ОУН. Зокрема, у розділі "Становлення на еміграції (1945–1960)" (с. 312–377) автор книги поетапно реконструює процес виникнення власної спецслужби в середовищі оунівців-емігрантів.

Дослідник цілком правильно підкреслює, що в середовищі 750 тисяч українських емігрантів оунівці були найбільш дисципліновані й активні (с. 312). Підсилені тисячами новоприбулих з України або визволеними з тюрем і таборів кадрами, націоналісти (порівняно з іншими групами емігрантів) мали найкращий "людський матеріал" для створення власної дієвої спеціальної служби (с. 313).

Чимало уваги в рецензованому дослідженні приділено становленню Закордонного Центру (ЗЦ) бандерівської ОУН і його першочерговим завданням – формуванню мережі в еміграції та налагодженню зв'язків із підпіллям у краї. Одним із першочергових завдань, як пише автор рукопису, для ЗЦ ОУН був також пошук і активізація контактів із західними альянтами, зокрема з їхніми спеціальними службами (с. 313–315). Надзвичайно висока активність радянських розвідувальних органів у Європі (зокрема в середовищі нової повоєнної еміграції), змушували ЗЦ ОУН думати про заходи власної безпеки, про роботу, яка б блокувала проникнення ворожої агентури у створювану на Заході мережу організації. Саме з цією метою в жовтні 1945 р. ЗЦ ОУН створив окрему СБ Закордонних частин (ЗЧ) бандерівської ОУН (с. 316).

Ярослав Антонюк, спираючись на спогади учасників СБ, документальні джерела і дослідження Д. Веденєєва та Г. Биструхіна, реконструює структуру есбістської референтури ЗЧ, характеризує її кадри, окреслює основні напрями роботи (с. 317–322). Окремими пунктами в рецензованому тексті вчений окреслює питання співпраці оунівської спецслужби з американськими, британськими, французькими, бельгійськими розвідувальними організаціями у перші повоєнні роки (с. 323–324), заходи з підготовки бойових підрозділів для участі в гіпотетичній війні західних держав проти СРСР (с. 325), боротьбу з радянською агентурою (с. 326–327) тощо.

У рецензованій монографії автор подає доволі докладну інформацію про причини та хід розколу в еміграційному оунівському середовищі й відхід від Закордонних частин ОУН Закордонного проводу Української головної визвольної ради (ЗП УГВР) (с. 328–331).

Окремою сторінкою в діяльності СБ ЗЧ ОУН, виписаною в монографії, є питання протидії радянським заходам із так званої репатріації, які були розгорнуті в Європі у 1945–1947 рр. (с. 331–335). Варто підкреслити, що досліднику вдалося продемонструвати як масштаб так і ефективність контрзаходів оунівської спецслужби.

Новим викликом, із яким зіштовхнулися ЗЧ ОУН, було розселення українців із таборів Ді-Пі в різних країнах світу впродовж 1946–1948 рр. Разом із цим великим "ісходом з Європи" в Канаді, США, Аргентині й інших державах опинилися тисячі членів ОУН, яких СБ намагалась облікувати для утримання в подальшому організаційних зв'язків (с. 336–340).

Питанням відправки розвідників СБ на територію України, підтримці кур'єрних ліній зв'язків, внутрішній боротьбі в еміграційному середовищі, заходам з охорони керівників націоналістичного руху, присвячено решту тексту, вміщеного в розділі "Становлення на еміграції" (с. 341–376), що дозволяє читачеві сформулювати доволі повне уявлення про діяльність бандерівської спецслужби в західному світі впродовж перших повоєнних десятиліть.

Останній розділ рецензованої монографії "В часи "холодної війни" (1961–1991)" (с. 377–443) окреслює масштабну діяльність СБ ЗЧ ОУН в середовищі української еміграції, основні напрями співпраці із західними спеціальними службами, протидію радянській агентурі в українських політичних середовищах, інформування західної громадськості про події в Україні пов'язані з репресіями, русифікацією, дисидентським рухом тощо.

Слід підкреслити, що, спираючись на архівні документи, які зберігаються в Галузевому Державному архіві СБУ, нечисленні наукові розвідки та спогади, Ярослав Антонюк створив чи не перший узагальнюючий огляд діяльності оунівської спецслужби за кордоном в останні три десятиліття перед розвалом СРСР. З усього видно, що радянський КДБ бачив у особі СБ ЗЧ ОУН доволі серйозного противника і не легковажив потенційними загрозами радянському режимові, які виходили від української еміграційної спецслужби. Зі сторінок останнього розділу чітко видно, що бандерівська СБ у цей період зробила чималий внесок у боротьбу за незалежність України, усіляко розхитуючи радянську державну систему, підтримуючи її авторитет на міжнародній арені, допомагаючи українському опору на батьківщині.

У післямові до монографії автор слушно зауважує, що сімдесятирічна діяльність спецпідрозділів УВО, ОУН та УПА "стала містком, який з'єднав українські державницькі органи розвідки та контррозвідки періоду визвольних змагань 1917–1921 рр. із сучасністю" (с. 443). По суті, есбісти виконали своє стратегічне завдання – боротися до появи незалежної української держави. Інша справа, чи новопостала українська держава розгорнула будівництво своїх спеціальних органів на базі їхньої (національної) чи ворожої до українства колишньої комуністично-чекістської традиції. На жаль, свого часу було вибрано шлях тягlostі не від українських спеціальних служб, а від радянських. Нині вся Україна (в тому числі й спецслужби) платять високу ціну за той, на наше переконання, хибний вибір. Проте, поява таких праць, як рецензована книга Ярослава Антонюка, очевидно є свідченням того, що українські органи державної безпеки, поступово розривають свою "чекістську пуповину" й перетворюються на повноцінну спецслужбу повноцінної держави.

Проте, наша рецензія не була би повною, якби ми, поряд із загальною позитивною характеристикою праці, не висловили б декілька критичних міркувань і побажань.

Насамперед, варто вказати на структуру роботи. На наш погляд, не доцільно розбивати її аж на таку велику кількість розділів. Наприклад, розділи "Прифронтовий період" і "На вістрі реорганізації" можна було б цілком об'єднати в один, адже, значною мірою, події переходу фронтів, насиченості західноукраїнських земель фронтами і тиловиими військами, призводили до втрат у мережі СБ, до формування інших умов боротьби, що

тягло за собою реорганізацію структури оунівської спецслужби. Також "просяється" для об'єднання два останні розділи, присвячені діяльності СБ ЗЧ ОУН. Їхній розподіл виглядає доволі штучним, він породжує зайві запитання. Наприклад, чому про "холодну війну" автор пише лише з 1961 р., тоді як цей термін з'явився у політичній думці ще в 1945 р., як характеристика американо-радянського протистояння?

Досліднику варто було б у передмові або в якийсь інший спосіб зазначити, що він використовує сучасний адміністративний поділ, коли пише про події першої половини ХХ ст. Інакше виникають курйози на кшталт того, що в 1934 р. відділи ОУН діяли в містах Закарпатської області (с. 28), або, що Зенон Коссак у 1907 р. народився в м. Дрогобич Львівської області (с. 29) тощо.

Трапляються епізоди, коли автор доволі некритично ставиться до джерел. Скажімо, посилаючись на документи, вилучені у вбитого Д. Клячківського, дослідник повторює розповсюджену у вітчизняній історіографії думку про те, що на вересень 1944 р. в УПА-Північ і Південь із 6900 осіб залишилося лише 2600 осіб. Проте, із чернеткових записів, знайдених у вбитого командира УПА-Північ, складно зрозуміти, чи завжди йдеться про втрачених людей, а чи про тих, хто відійшов до інших структур, тобто вийшов на той час із-під його командування. Наприклад, уся група "Богун" (2640 багнетів), за документами Д. Клячківського, "відійшла".

Це зовсім не означає, що всі ці люди загинули, чи передислокувались в іншу місцевість, вони просто на деякий час "відійшли" під інше командування або "відійшли" від зв'язку з Д. Клячківським. Тому й чисельність підрозділів УПА в регіоні Волинь – Полісся на вересень 1944 р., очевидно, слід розраховувати на приблизно 5 тисяч, а не на 2600 бійців.

Також, нерідко виглядає так, що повсякденна робота з радянськими документами в ГДА СБУ виробила в автора монографії схильність довіряти їм безапеляційно, не враховуючи того, що ряд цих документів формувався з неточних розвідувальних даних, що люди, які їх писали, були ідейно ненависними до українського визвольного руху тощо.

Проте, незважаючи на висловлені вище окремі критичні міркування, монографія Ярослава Антонюка, на наше переконання, є важливою книгою на етапі нашого розуміння узагальненої картини діяльності найпотужнішої в історії України бездержавної спецслужби. У випадку публікації, вона відкриє перед зацікавленим читачем мозаїку раніше невідомих або маловідомих фактів, дозволить по-новому подивитися на чимало аспектів вітчизняної історії ХХ ст. і стане логічним продовженням започаткованої наукової серії "Спеціальні служби України від найдавніших часів до сьогодення".

Надійшла до редколегії 18.07.18

I. Patryliak, Doctor of Science (History), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**AT INVISIBLE FRONTLINE. REVIEW OF THE MONOGRAPH MANUSCRIPT:
ANTONIUK, YA. SECURITY SERVICE: ACTIVITY OF SPECIAL UNITS OF UVO,
OUN AND UPA (1921–1991)**